Dhaka University Journal of Persian (Academic-Research) Year: 8, Issue: 8, June 2023
Dhaka, Bangladesh. ISSN : 2791-0679
مجلهٔ فارسی دانشگاه داکا (علمی - پژوهشی)، سال: ۸، شماره: ۸، ژوئن ۲۰۲۳م

Influence of Iranian ideas and Persian vocabulary on the music of Kazi Nazrul Islam

Mohammad Mohsin Uddin Mia[1]
Most. Fahima Sumaiya[2]

ARTICLE INFO

Article type
Academic-Research

Received
02 May 2025

Revised
5 October 2026

Accepted
19 October 2026

Published online
26 October 2026

Printing date of Publication
30 October 2026

Keywords:
Nazrul Islam, Music, Persian, Bangla, Iran, Bangladesh

ABSTRACT

Music is a powerful medium for connecting Bengali culture with Iranian culture. Nazrul Sangeet is a living example of how music can strengthen the bond between Iran and Bangladesh, as a shared language of spirituality and imagination. This study is designed to find out the influence of Persian thoughts and words on the songs of the national poet of Bangladesh, Kazi Nazrul Islam. It highlights the influence of Persian vocabulary and Sufi concepts, which brought about emotional depth, poetic beauty, and spiritual significance in his music. The study uses selected songs to reflect how Nazrul cleverly incorporated the elements of Persia to convey his expression of love, devotion and social concerns. The research also elucidates the fusion of these two cultures and the development of a musical style unique to the Bengali people that is both Bengali and Persian in nature during the early 20th century.

1. PhD, Professor of the Department of Persian Language and Literature, University of Dhaka, Bangladesh. Email: mohsinuddindu2005@du.ac.bd
2. MPhil Fellow, Department of Persian Language and Literature, University of Dhaka, Bangladesh. Email: fahimasumaiya4@gmail.com

How to Cite: Mia, Mohammad Mohsin Uddin., & Sumaiya, Most. Fahima (2026). *Influence of Iranian ideas and Persian vocabulary on the music of Kazi Nazrul Islam,* Dhaka University Journal of Persian, 8(8), 107-126. **DOI: https://doi.org/10.68651/dujp.v8i1.5**

تأثیر اندیشه‌های ایرانی و واژگان فارسی در موسیقی قاضی نذرالاسلام

دکتر محمد محسن الدین میا[۱]
مسمت فهیمه سمیه[۲]

اطلاعات مقاله

نوع مقاله: علمی - پژوهشی
تاریخ دریافت:
۱۲ اردیبهشت ۱۴۰۴
تاریخ بازنگری:
۱۳ مهر ۱۴۰۵
تاریخ پذیرش:
۲۷ مهر ۱۴۰۵
تاریخ نشر آنلاین :
۴ آبان ۱۴۰۵
تاریخ انتشار:
۸ آبان ۱۴۰۵
کلمات کلیدی:
نذرالاسلام، موسیقی، فارسی، بنگلا، ایران، بنگلادش

چکیده

موسیقی پیوندی نیرومند میان فرهنگ‌های بنگالی و ایرانی برقرار می‌کند. «نذرُل سنگیت» نمونه‌ای است که نشان می‌دهد چگونه موسیقی می‌تواند ایران و بنگلادش را با یک زبان مشترک به هم نزدیک کند. این تحقیق بررسی می‌کند که چگونه واژه‌ها و افکار فارسی بر ترانه‌های «قاضی نذرالاسلام»، شاعر مشهور بنگلادش، تأثیر گذاشته‌اند. این مقاله نشان می‌دهد که واژه‌های فارسی و افکار صوفیانه به موسیقی وی عمق و زیبایی داده‌اند. با بررسی چند ترانه، این پژوهش نشان می‌دهد که نذرالاسلام چگونه از عناصر فارسی برای بیان احساسات، معنویت و مسائل اجتماعی استفاده کرده است. همچنین توضیح می‌دهد که استفاده از فارسی چگونه فرهنگ‌های بنگالی و فارسی را با هم ترکیب کرده است.

۱. استاد گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه داکا، بنگلادش. ایمیل: mohsinuddindu2005@du.ac.bd
۲. دانشجوی پیش دکتری، گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشگاه داکا، بنگلادش. ایمیل: fahimasumaiya4@gmail.com

شیوۀ ارجاع دادن: میا، محمد محسن الدین و سمیه، مسمت فهیمه (۲۰۲۶). *بررسی تأثیر اندیشه‌های ایرانی و واژگان فارسی در موسیقی قاضی نذرالاسلام*، مجلۀ فارسی دانشگاه داکا، سال: ۸، شماره: ۸، ص ۱۰۷-۱۲۶. **DOI: https://doi.org/10.68651/dujp.v8i1.5**

مقدمه

زبان فارسی و فرهنگ ایران از کهن‌ترین و غنی‌ترین سنت‌های ادبی جهان برخوردارند که به‌ویژه در زمینه‌هایی چون تصوف، شعر، موسیقی و معنویت تأثیری عمیق و گسترده داشته‌اند. این تأثیر در ادبیات و موسیقی شبه‌قاره هند نیز به‌روشنی قابل مشاهده است. در ادبیات و موسیقی بنگلا، این نفوذ به‌طور ویژه‌ای در آثار قاضی نذرالاسلام، شاعر ملی بنگلادش، نمایان است. در موسیقی معروف به «نذرُل سنگیت»، وی توانسته است آمیزه‌ای هنرمندانه از راگ‌های هندی، عناصر اسلامی-عربی و اندیشه‌ها و واژگان فارسی پدید آورد. در بسیاری از آثارش، به‌ویژه در غزل‌ها، حمدها، نعت‌ها و قصیده‌ها، حضور واژگان فارسی و مضامین صوفیانه به‌روشنی به چشم می‌خورد که به آثارش عمق، زیبایی و معنای ویژه‌ای بخشیده‌اند.

این مقاله به بررسی تأثیر واژگان فارسی و اندیشه‌های ایرانی در ترانه‌های نذرالاسلام می‌پردازد. با تحلیل نمونه‌هایی از نوشته های وی، نشان داده می‌شود که نذرالاسلام چگونه از عناصر فارسی برای بیان احساسات، معنویت و پیام‌های اجتماعی بهره برده است. این عناصر تنها در نقش آرایه‌های ادبی ظاهر نشده‌اند، بلکه نقش مهمی در انتقال مفاهیم فرهنگی و فلسفی نیز ایفا کرده‌اند. با آن‌که دربارهٔ زندگی، ادبیات و موسیقی نذرالاسلام تاکنون تحقیقات زیادی صورت گرفته است از جمله دربارهٔ اندیشه‌های ملی‌گرایانه، باورهای دینی و سبک موسیقایی وی اما تأثیر مستقیم زبان فارسی و فرهنگ ایرانی در موسیقی وی کمتر به‌صورت تحلیلی مورد توجه قرار گرفته است. بیشتر پژوهش‌ها به ذکر واژگان فارسی از منظر زبانی بسنده کرده‌اند، در حالی‌که این تحقیق به بررسی معنا، زمینه‌های فرهنگی و تأثیرات عمیق آن‌ها می‌پردازد.

این تحقیق کوشیده است خلاء موجود را پر کند. با تحلیل ترانه‌های منتخب، نشان داده می‌شود که چگونه اندیشه‌های ایرانی و زبان فارسی به موسیقی نذرالاسلام هویت، عمق و جلوه‌ای خاص بخشیده‌اند و پلی فرهنگی میان ایران و بنگلادش در آغاز قرن بیستم برقرار کرده‌اند.

نگاهی به زندگی و آثار قاضی نذرالاسلام

قاضی نذرالاسلام در ۲۴ مه ۱۸۹۹ م در روستای چورولیا در بنگال غربی به دنیا آمد. وی پس از مرگ چند برادرش متولد شد و به همین دلیل به وی لقب «دخو میا» به معنای «پسر اندوه» دادند. پدر نذرالاسلام زمانی که وی تنها هشت سال داشت، از دنیا رفت. بنابراین، زندگی وی از دوران کودکی با فقر و مشکلات زیادی همراه بود. وی برای کمک به خانواده، در مکتب تدریس می‌کرد و در نانوایی نیز کار می‌کرد (اسلام، ۱۳۸۹ ب: ۱۵).

زندگی تحصیلی نذرالاسلام نیز آسان نبود. به دلیل مشکلات مالی، نتوانست تحصیلات رسمی خود را به‌طور کامل ادامه دهد. در سال ۱۹۰۹ م، پس از قبولی در امتحان ابتدایی، در مکتب روستای خود به تدریس پرداخت (میترُ، ۱۹۵۹م: ۵). وی یادگیری زبان فارسی را با راهنمایی مولوی قاضی فضل احمد آغاز کرد و از عموی دانشمند خود، بزل کریم (Bajle Karim)، نیز تأثیر زیادی گرفت. نذرالاسلام تحصیلات خود را در مدرسه‌هایی مانند سیارسول راج و ماترون ادامه داد؛ اما به دلیل فقر، مجبور شد در آشپزخانه و نانوایی کار کند. در همین زمان، با حمایت داروغه آسنسول، دوباره به مدرسه بازگشت و توانست تا کلاس دهم تحصیل کند. وی در این دوره، زبان‌های بنگلا، عربی، فارسی و سانسکریت را آموخت و با موسیقی کلاسیک هند نیز آشنا شد. (سن، ۲۰۲۴م ،progotirbangla.com).

در سال ۱۹۱۷ م، وقتی جوان بود، مدرسه را رها کرد و به ارتش بریتانیا پیوست. وی در جنگ جهانی اول در عراق و فرانسه جنگید. در همین زمان، با شعرهای حافظ آشنا شد و عاشق شعر فارسی شد. وی در اردوگاه شعر می‌گفت و موسیقی می‌ساخت. (اسلام، ۱۳۸۹ب: ۲۲- ۲۶)

بعد از بازگشت از جنگ، با دوستش مظفر احمد روزنامه‌ای به نام «نبُجوگ» (Nabajug) راه انداخت. بعدها در شهر کُمیلّا«Cumilla» با زنی به نام پرومیلا«Promila» آشنا شد و با وی ازدواج کرد. نذرالاسلام به برابری میان مردم باور داشت و برای فرزندانش نام‌هایی از فرهنگ‌های مختلف انتخاب کرد. (اسلام، ۱۳۸۹ه.ب:۵۲)، اشرف، ۲۰۲۰م ، (wikipedia.org)

در سال ۱۹۴۲ م، نذرالاسلام در ۴۳ سالگی نشانه‌های بیماری ناشناخته‌ای را تجربه کرد. صدایش ضعیف شد و حافظه‌اش رو به زوال رفت. پزشکان در وین تشخیص دادند که وی به بیماری نادر پیک (Pick's disease) مبتلاست که بر حافظه و گفتار اثر می‌گذارد. وی مدتی در تنهایی و سپس در بیمارستان روانی رانچی (Rachi) بستری بود. این دوران، سخت‌ترین مرحله زندگی‌اش بود. (گوپتا، ۱۳۶۷ب: ۱۰۶)

در جنگ آزادی بنگلادش، ترانه‌های نذرالاسلام چون «بیدرُهی» «Bidrohi» (شورشی) و «کارار ای لوه کاپات» «Karar Oi Louho Kopat» (آن در آهنین زندان) الهام‌بخش مبارزان بود. در ۲۴ مه ۱۹۷۲م، وی به داکا آمد. رئیس‌جمهور ابو سعید چودوری گفت: «بازگشت وی، رویدادی تاریخی است.» (چودوری، ۱۳۸۴ه.ب، نذرُل آکادمی) پس از استقلال بنگلادش، شاعر وارد کشور شد و نخستین جشن «نذرُل جینتی» برگزار شد. حالش بهتر شد. در ۹ دسامبر ۱۹۷۴م، دانشگاه داکا مدرک «دی‌لیت» «.D.Litt»به وی داد. در ۲۵ ژانویه ۱۹۷۵م، رئیس‌جمهور محموداللّه این

مدرک را به وی اهدا کرد. در ژانویه ۱۹۷۶م، تابعیت بنگلادشی و در ۲۱ فوریه همان سال، جایزه ملی «اکوشه پدک» «Ekushe Padak» به وی اعطا شد. در دهنمُندی «Dhanmondi» زندگی آرامی داشت. اما در ۲۲ ژوئیه ۱۹۷۵م، بیمار شد و به بیمارستان منتقل شد. در ۲۹ اوت ۱۹۷۶م، درگذشت. (اسلام، ۱۳۸۹ه.ب: ۲۲۴-۲۲۶)

وی در یکی از ترانه‌هایش نوشت:

মসজিদেরই পাশে আমায় কবর দিও ভাই, যেন গোরের থেকে মুয়াজ্জিনের আযান শুনতে পাই..

مسجدِرِی پاشه امای قبر دیو بهای / زنُ گُورِر تِکِه مؤاذنر اذان شُنتِ پائی.....

(nazrulgeeti.org)

معنی فارسی: برادرم، مرا کنار مسجد به خاک بسپار/ تا از درون گور، صدای اذانِ مؤذن را بشنوم.....

بنابراین، آرامگاهش کنار مسجد مرکزی دانشگاه داکا است.

(حسن، ۲۰۲۱م ، wikipedia.org)

آثاری مانند «آگنی‌بینا» (Agnibeena)، «شامیوَدی» (Samyabadi) و «بیشِر بانشی» (Bisher Bashi) از آثار مهم قاضی نذرالاسلام به شمار می‌روند. قاضی نذرالاسلام در زمینه شعر، داستان، مقاله و ترانه آثار ارزشمندی از خود به جا گذاشته است. عشق، آزادی، عدالت، انسان‌دوستی، وطن‌دوستی و مبارزه با ظلم از موضوعات مهم آثار اوست. استفاده از واژه‌های فارسی، عربی و اردو نیز از ویژگی‌های زبان ادبی وی به شمار می‌رود.

نذرالاسلام در زمینه ترانه و موسیقی نیز آثار فراوانی از خود به جا گذاشته است که امروزه با نام «نذرالگیتی» شناخته می‌شوند. آهنگ‌های وی هنوز هم میان مردم محبوب هستند. ترانه‌های وی از نظر موضوع و سبک بسیار متنوع هستند. عشق، معنویت، دین، وطن‌دوستی، آزادی، انسان‌دوستی و مسائل اجتماعی از موضوعات مهم نذرالگیتی به شمار می‌روند. استفاده از واژه‌های فارسی و تأثیر اندیشه‌های ایرانی و صوفیانه نیز از ویژگی‌های مهم بسیاری از ترانه‌های اوست.

تمرین موسیقی قاضی نذرالاسلام

موسیقی شادی، غم، امید، آرزو و رنج انسان را نشان می‌دهد. آهنگ‌ها می‌توانند دل هر کسی را لمس کنند. موسیقی آرامش می‌دهد، روح را پاک می‌کند و گاهی امیدی تازه به انسان می‌بخشد. موسیقی فقط سرگرمی نیست؛ انگیزه‌ای برای ادامه‌ی زندگیست.

نذرالاسلام از کودکی با استعداد بود، اما آموزش رسمی موسیقی ندید. وی در گروه "لِتو" (Loto) با موسیقی آشنا شد و به نواختن هارمُنیوم «Harmonium » علاقه‌مند شد. کم‌کم در آن مهارت پیدا کرد. گفته‌اند: «انگشت‌های وی روی هارمُنیوم مثل مار حرکت می‌کرد». وی فلوت‌هایی مثل پیکلو«Piklu» و موهان را هم خوب می‌نواخت. (چاتّپادهای، سال چاپ ناپیدا است: ۱۶۹)

استاد ستیش‌چاندرا کانجیلال«Shitesh Chandra Kanjilal»، معلم مدرسه‌اش، استعداد وی را دید و به وی موسیقی کلاسیک آموزش داد. وی در هوگلی «Hugli» از استاد پرکریتی گنگوپادهای(Prakriti Gangyopadhyay)، سیتارنواز معروف، نیز درس گرفت. در ارتش کراچی«Korachi»، نذرالاسلام فارسی، اردو و موسیقی غربی یاد گرفت. وی از استادانی مثل منجو صاحب «Manju Saheb»، استاد زمیرالدین خان«Zamir Uddin Khan» ، دابیر خان « Dabir Khan»و مستن گاما «Mastan Gama» هم موسیقی آموخت. پس از مرگ استاد خان، شرکت HMV (خرده‌فروش بریتانیایی محصولات موسیقی و سرگرمی، تأسیس‌شده در سال ۱۹۲۱.) نذرالاسلام را مربی موسیقی کرد. وی همیشه استاد خان را مهم‌ترین معلم خود می‌دانست و کتابش "بنگُیتی" «Bongogeety» را به وی تقدیم کرد. (گوش، ۱۳۸۴ه.ب:۹-۸)

جنبه‌های مختلف نذرُل سنگیت

آهنگ‌های قاضی نذرالاسلام بخشی ارزشمند از موسیقی بنگلا هستند. در این آثار، روح آزادی، لطافت عشق و عمق معنویت به‌خوبی دیده می‌شود. چه در آهنگ‌های انقلابی و پرشور، و چه در نغمه‌های روحانی و دعایی، احساسات و افکار مردم زمانه بازتاب یافته است. موسیقی نذرالاسلام نه‌تنها در دوره خود، بلکه در طول تاریخ نیز تأثیرگذار باقی مانده است.

شعر غنایی

شعر غنایی به سروده‌هایی گفته می‌شود که احساسات درونی شاعر را بیان می‌کنند. قاضی نذرالاسلام نیز همچون حافظ«Hafiz»، چاندیداس«Chandidas»، جوی‌دیو«Joydev» و ویدیاپاتی«Bidyapati»، شاعر آهنگ‌های غنایی است. آثار وی همزمان شعر و موسیقی هستند، و تحلیل آن‌ها بدون درنظر گرفتن لحن موسیقایی‌شان کامل نیست. لحن دلنشین در این اشعار، باعث ایجاد توازن و زیبایی بیشتر می‌شود . (Sher e Ganayai,?, Wikipedia.org)، (سنگوپتا، ۱۹۷۶م : ۴۵)

نذرالاسلام در زمینه‌های مختلف موسیقیایی آثاری دارد؛ از جمله آهنگ‌های ملی، غزل، آهنگ‌های مذهبی، شاما سانگیت «Shyamasangeet» ، باول «Baul» ، کیرتن «Kirtan» ، مرسیه «Mursiya» ، دهروپد «Drupad» و حتی موسیقی با الهام از نغمه‌های غربی. وی برای نمایشنامه‌ها و فیلم‌ها نیز آهنگ ساخته است. در شعرهای آهنگین وی، لحن و وزن هماهنگ با دانش وی از راگ‌ها و راگینی‌ها (انواع ساختارهای ملودی و شیوه‌های آهنگ‌سازی در موسیقی سنتی هند) ترکیب شده‌اند. توانایی وی در سرودن شعر و سپس آهنگ‌سازی، جایگاه ویژه‌ای در موسیقی برایش به ارمغان آورد. (سنگوپتا، ۱۹۷۶م : ۱۳۸-۱۳۹)

نمونه‌ای از شعر غنایی قاضی نذرالاسلام

বাগিচায় বুলবুলি তুই ফুল শাখাতে দিসনে আজি দোল...

باغیچای بولبولی توی فُل شاخاتِه دیسنه آجئی دُل...

(مجموعه کامل آثار نذرالاسلام، جلد سوم ، شماره-۵۵)

در این موسیقی، شاعر رابطه‌ی بلبل و گل را به عنوان نماد عشق و اندوه توأمان به کار برده است. به گفتهٔ سری دلیپ کومار رای«Sri Dilip Kumar Roy»، نذرالاسلام استعداد ویژه‌ای در آهنگ‌سازی داشته که در این آثار بیش از همه نمود یافته است.

موسیقی اسلامی

نذرالاسلام در موسیقی اسلامی نوآوری زیادی داشت. آهنگ‌های وی با مضمون عشق الهی، پیامبر، و مفاهیم دینی، احساساتی و روحانی‌اند. وی از کودکی با نگرش صوفیانه بزرگ شد و از ده‌سالگی سلوک عرفانی را آغاز کرد. دعا و ذکر در زندگی وی نقش مهمی داشتند و همین تجربه‌ها در آهنگ‌های دینی او بازتاب یافته است. محمد شهیدالله «Mohammad Shahidullah» وی را شبیه عارفان دانسته که حضور خدا را در دل خود حس می‌کردند . نذرالاسلام خداوند را گاهی مهربان و گاهی خشمگین نشان می‌دهد، اما همواره ساده و عمیق سخن می‌گوید (دتّو،۱۹۸۳م : ۲۰-۲۱). موضوعات اصلی آهنگ‌های اسلامی وی عبارت‌اند از: رمضان، عید، زیارت، ستایش پیامبر و اصول دینی. وی این مضامین را با بیانی تازه و آهنگ‌هایی دلنشین ارائه داده است.

تأثیر اندیشه‌های ایرانی و واژگان فارسی در موسیقی قاضی نذرالاسلام

تأثیر اندیشه‌های فارسی در موسیقی قاضی نذرالاسلام یک موضوع مهم است. نذرالاسلام در آهنگ‌های خود از ادبیات، موسیقی و اندیشه‌های عمیق فارسی بهره برده است. عشق، عرفان و تفکر فارسی در آثار وی روح تازه‌ای آفریده است. وی با آوردن موسیقی و اندیشه‌های فارسی به سرزمین بنگال ترکیبی بی‌نظیر ایجاد کرده است. تأثیر این اندیشه‌ها در آهنگ‌های وی احساسات و افکار عمیقی در دل شنونده برمی‌انگیزد.

در شعر و موسیقی نذرالاسلام، یک سنت فرهنگی عمیق وجود دارد که در آن تأثیر شاعران ایرانی به وضوح دیده می‌شود. ادبیات ایرانی، به‌ویژه حافظ شیرازی، عمر خیام، مولانا جلال‌الدین رومی و شیخ سعدی، تأثیر فراوانی بر آثار نذرالاسلام گذاشته‌اند و فلسفه و معنویت را در آثار وی آشکار کرده‌اند.

آغاز و تکامل غزل در زبان بنگلا

نذرالاسلام اولین کسی بود که غزل موفقی در زبان بنگلا سرود. در موسیقی بنگلا، سه سبک اصلی خیال، طُهمری و بهجن- نقش مهمی داشته‌اند. نذرالاسلام تلاش کرد تا طعم موسیقی کلاسیک را به زبان بنگلا بیاورد و به این ترتیب موسیقی مبتنی بر راگا در بنگلا ایجاد شد که با ترکیب بهترین نغمه‌های ادبیات فارسی، عراق، ایران و اردو یک شکل جدید در شعر بنگالی خلق کرد.در غزل‌های فارسی خالص، معمولاً آهنگ‌ها کشیده و طولانی هستند، اما نذرالاسلام با استفاده از ریتم‌های سریع‌تر، غزل بنگلا را با سبکی جدید و متمایز ارائه داد. برخی از غزل‌های وی، با عمق احساسات انسانی، به موسیقی بنگالی بعد تازه‌ای بخشیدند. ویژگی دیگر غزل‌های وی، استفاده ساده و زیبای واژگان عربی و فارسی بود که موسیقی بنگلا را منحصربه‌فرد ساخت. (سنگوپتا،۱۹۷۶م : ۹۷-۹۹)

بر اساس نظر نلینیکانت سرکار (Nalini Kanto Sarkar) ، یکی از دوستان شاعر، اولین غزلی که نذرالاسلام در سال ۱۹۳۳م در کریشنوناگر نوشت، "نیشی بُهر هُلُ جاگیا" (Nishi bhor holo jagiya) (شب سپری شد، برخیز) بود. برخی معتقدند غزل "کِ ویدِشی مُن اودَشی" (Ke bideshi mon udashi) (ای بیگانه، دل سرگردان) که در داکا سروده شد، اولین غزل وی است. به گفته عبدالقدیر (Abdul Kader) ، نذرالاسلام به درخواست مدیر تئاتر فارسی ابتدا غزلی فارسی به نام "گلشن که چوم چوم کهته بلبل" (Gulshan ke Chum Chum Kehte Bulbul) نوشت و سپس بر

اساس آن اولین غزل بنگالی خود "کِ ویدِشی مُن اودَشی" (Ke bideshi mon udashi) را خلق کرد. (سنگوپتا، ۱۹۷۶م : ۱۴۳) به این ترتیب، سرایش غزل در زبان بنگالی توسط نذرالاسلام آغاز شد.

ترجمه غزل حافظ

نذرالاسلام برخی از غزل‌های حافظ را به زبان بنگلا به‌صورت اقتباسی ترجمه کرده است. در غزل‌های حافظ، عشق عمیق و آرزوی آزادی روح بیان شده است. در این اشعار، رابطه بین جسم و روح، پیوند عشق با خلقت، و احساسی از شادی بی‌پایان دیده می‌شود. حافظ عشق را یک نیروی مقدس می‌دانست که انسان را به دنیای معنوی وصل می‌کند و محبت عمیقی نسبت به جهان ایجاد می‌کند.

غزل‌های حافظ تلاش برای درک سختی‌های انسان و جستجوی راهی برای آزادی روح است. نذرالاسلام نیز در ترجمه‌های خود، پیام عشق الهی حافظ را به زبان بنگلا منتقل کرده است. همان‌طور که حافظ در پایان غزل‌های خود تخلص به کار می‌برد، نذرالاسلام نیز در ترجمه‌هایش تخلص حافظ را حفظ کرده است.

نمونه ۱:

مطرب خوش‌نوا بگو تازه به تازه نو به نو
باده دلگشا بجو تازه به تازه نو به نو

«دیوان حافظ، شماره-۲۱»

ترجمه نذرالاسلام:

আরো নূতন নূতনতর শোনাও গীতি গানেওয়ালা
আরো তাজা শারাব ঢালো, কর কর হৃদয় আলা
Aro nuton nutontoro shonao geeti ganewala
Aro taja sharab dhalo, kor kor hridoy ala

(مجموعه کامل آثار نذر الاسلام، جلد سوم)

نمونه ۲:

اَلا یا اَیُّهَا السّاقی اَدِرْ کَأسَاً و ناوِلْها
که عشق آسان نمود اوّل ولی افتاد مشکل‌ها
«دیوان حافظ، شماره-۱»

ترجمه نذرالاسلام :

হাঁ, এয় সাকি, শরাব ভর লা
বোলাও পেয়ালী চালাও হরদম্
প্রথম প্রেম-পথ সহজ-সুন্দর
শেষের দিক তার ঢালাও-কর্দম
Haan, ey Saqi, sharab bhar lao
Bolao peyali chalao hardam
Prothom prem-poth sohoj-shundor
Shesher dik tar dhalao-kordom

(سید، ۱۹۹۶م: ۵۰۷)

قاضی نذرالاسلام و عمرخیام

نذرالاسلام و عمرخیام، دو شاعر بزرگ هستند که هرچند به دو دوره و فرهنگ مختلف تعلق دارند، اما در آثار و اندیشه‌هایشان جستجوی عمیق فلسفی و عشق به آزادی کاملاً آشکار است. اندیشه‌های عمرخیام تأثیر زیادی بر نذرالاسلام داشته است. وی با ترجمه رباعیات عمرخیام به زبان بنگلا، پیام ادبیات فارسی را به مردم سرزمین خود رسانده است. «رباعیات عمرخیام» اثر ماندگار نذرالاسلام است، اما وی رباعیات خیام را به‌صورت کلمه به کلمه ترجمه نکرده، بلکه با حفظ سبک خاص خود، آن‌ها را به‌شکلی مفهومی بازگو کرده است. به همین دلیل، میان رباعیات خیام و «رباعیات عمرخیام» نذرالاسلام شباهت کامل وجود ندارد .

همچنین نذرالاسلام با الهام از مفاهیم برخی رباعیات خیام، چندین آهنگ ساخته است که به نام «عمرخیام گیتیکا» معروف هستند. در این آهنگ‌ها نیز، اگرچه شباهت مستقیم با رباعیات خیام دیده نمی‌شود، اما هماهنگی مفهومی و احساسی قابل درک است.

در رباعی شماره ۶۸ از «رباعیات عمرخیام» و چهار خط اول آهنگ شماره ۲ از «عمرخیام گیتیکا» نذرالاسلام، شباهت معنایی وجود دارد .

آهنگ شماره ۲ از "عمر خیام گیتی" از نذرالاسلام :

পিও শরাব পিও!
তোরে দীর্ঘ সে কাল গোরে হবে ঘুমাতে
সে তিমির-পুরে
তোর বন্ধু স্বজন প্রিয়া রবে না সাথ॥
পিও নিমেষ-মধু!
পুনঃ গাহিব না কাল আজি যে গীত গাহি।
শোনো শোনো মোর গান –
‘রাতে শুকাল যে গুল হাসিবে না সে প্রাতে॥’
ওরা কহিছে সদাই –
‘পাবি মোহিনী হুরি’, শোনো আমার বাণী –
‘ওরে মধুরতর
এই আঙুর-পানি এই পানশালাতে॥
ধর নগ্‌দা যা পাস,
মিছে রসনে বসে বাকি পাওনা-আশায়,
দূরে মৃদঙ বাজে শুধু
ফাঁকা আওয়াজে তোর মন ভোলাতে’॥

Piyo sharab piyo!
Tore dirgho she kaal gore hobe ghumate
She timir-pure
Tor bondhu shojon priya robe na shath.
Piyo nimesh-modhu!
Punoh gahibo na kaal aji je geet gahi.
Shono shono mor gaan
'Raate shukalo je gul hashibe na she prate.'
Ora kohichhe shodai—
'Pabi mohini huri', shono amar bani—
'Ore modhurotor

(مجموعه کامل آثار نذرالاسلام ،جلد سوم: ۱۷۱-۱۷۲)

چند بخش‌هایی از این ترانه با رباعیات شماره ۶۸، ۶۹، ۱۵۰ و ۱۹۴ عمر خیام همخوانی دارد.

رباعی شماره ۶۸،

چون عهده نمی شود کس فردا را
حالی خوش کن تو این دل سودا را
می نوش به ماهتاب ای ماه
که ماه بسیار بجوید و نیابد ما را

رباعی شماره ۶۹،

در دل نتوان نشان اندوه نشاند؛
همواره کتاب خرّمی باید خواند.
می باید خورد و کام دل باید راند؛
پیداست که چند در جهان باید ماند.

رباعی شماره ۱۵۰،

این قافله عمر عجب می‌گذرد
دریاب دمی که با طرب می‌گذرد
ساقی غم فردای حریفان چه خوری
پیش آر پیاله را که شب می‌گذرد

رباعی شماره ۱۹۴،

این اهل قبور خاک گشتند و غبار
هر ذره ز هر ذره گرفتند کنار
آه این چه شراب است که تا روز شمار
بیخود شده و بی‌خبرند از همه کار

(پانوف، ۱۳۷۷ش :۶۹-۱۹۴)

قاضی نذرالاسلام و مولانا جلال الدین رومی

جلال‌الدین رومی اشعار روحانی خود را به نذرالاسلام به شدت الهام بخشیده است. در بسیاری از آهنگ‌ها و اشعار روحانی نذرالاسلام، لحن مهربانی، شجاعت و آرامش رومی به وضوح شنیده

می‌شود. به ویژه در شعر «بیدرُهی» نذرالاسلام، می‌توان روح رومی را به وضوح احساس کرد. همچنین، اندیشه‌های جهانی رومی و دیدگاه جهانی قلب نذرالاسلام شباهت‌های زیادی دارند. (الدّین،۲۰۲۳م : ۳۲)

مولانا رومی در مثنوی خود گفته است:

بشنو از نی چون شکایت می‌کند
از جدایی‌ها حکایت می‌کند

(بلخی، ۱۳۷۳ش: ۱۳)

نذرالاسلام در شعر «بیدرُهی» خود گفته است:

আমি ইন্দ্রাণি-সূত হাতে চাঁদ ভালে সূর্য্য,
মম এক হাতে-বাঁকা বাঁশের বাঁশরী, আর হাতে রণ-তুর্য্য।
Ami Indrani-sut hate chand bhale surjyo,
Momo ek hate-banka bansher banshori, ar hate ron-turjyo.

(اسلام، ۱۹۶۶م: ۹)

این صدای نی همان صدای الهی است، نیرویی که روح را تقویت می‌کند و در آثار نذرالاسلام به وضوح نشان داده شده است.

قاضی نذرالاسلام و شیخ سعدی

در موسیقی نذرالاسلام، تأثیر شیخ سعدی یکی از ارتباط های عمیق را نمایان می‌کند. انسان‌گرایی، عشق و آموزه‌های اخلاقی سعدی در اشعار نذرالاسلام نفوذ کرده و آنها را بیشتر معنادار و دلنشین ساخته است.

عشق به خالق بزرگ و اشعار مدح پیامبر (ص) در دل انسان‌ها طنین می‌اندازد. نعت جاودانه سعدی «بالغ‌العلا بکماله» در دل مردم بنگلادش جاودانه شده است. بسیاری از افراد به‌طور ناخودآگاه این نعت را با احساس می‌خوانند .

از عشق عمیق به پیامبر (ص)، نذرالاسلام نیز اشعار زیادی در مدح پیامبر (ص) نوشته است. نعت‌های نذرالاسلام، به‌ویژه در پیروی از «بالغ‌العلا بکماله» سعدی، به‌طور خاص زنده و نمایانگر عشق به پیامبر (ص) هستند. این نعت‌ها نمونه‌ای روشن از عشق صادقانه به پیامبر (ص) به شمار می‌آیند. یک نمونه از چنین نعتی در مدح پیامبر (ص) عبارت است از:

কুল মখলুক গাহে হজরত
বালাগাল উলা বেকামালিহি
আঁধারও ধরায় এলে আফতাব,
কাশাফাদ্দুজা বেজামালিহি।
Kul makhluq gahe Hazrat
Balagal ula bekamalihi
Andhar-o dhoray ele aftab,
Kashafad-duja bejamalihi

(الدّین، ۲۰۲۳م: ۳۵)

معنی فارسی:

همهٔ جهان مدح پیامبر می‌خواند
با کمال خود به اوج آسمان رسید
با آمدنش، جهان چون آفتاب روشن شد
با جمالش، تاریکی از میان رفت

تأثیر موسیقی ایرانی

تأثیر موسیقی ایرانی در موسیقی نذرالاسلام دارای اهمیت خاصی است. ویژگی‌های موسیقی ایرانی عمدتاً در ملودی‌های شیرین، ریتم ساده و بیان عمیق احساسات نهفته است. نذرالاسلام ویژگی‌های اصلی موسیقی ایرانی را حفظ کرده و آن را با راگ‌ها و موسیقی محلی جنوب آسیا ترکیب کرده است. گاهی وی موسیقی ایرانی را مستقیماً در آهنگ‌های خود به کار برده است، و گاهی با ترکیب موسیقی ایرانی و موسیقی محلی کشور خود، یک موسیقی جدید ایجاد کرده است.

در رادیو کلکته برنامه‌ای به نام "رویای ایران" پخش شد که در آن آهنگ‌هایی از نذرالاسلام بر اساس موسیقی ایرانی گنجانده شده بود که-

۱. ایرانر بلبلی کی ایله پته بهوله....
(ইরানের বুলবুলি কি এলে পথ ভুলে...)
۲. بلبلی نیراب نرگیس بنه...
(বুলবুলি নীরব নার্গিস বনে...)
۳. ایرانر روپ مهلر شاهزادی شیری! جاگو جاگو شیری...
(ইরানের রূপ-মহলের শাহজাদী শিঁরি! জাগো জাগো শিঁরি...)
۴. ای ایرانی میه جنگلا-پته بئی ای لو...

(আয় ইরানি মেয়ে জংলা-পথ বেয়ে আয় লো...)

۵. فولر جلسائی نیراب کِنُ کبی؟ ...

(ফুলের জলসায় নীরব কেন কবি?...)

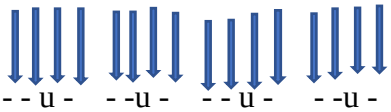
(Mahmood , 2021,moodsinger.com)

تاثیر ریتم های ایرانی

در موسیقی نذرالاسلام، تأثیر وزن‌های شعری فارسی کاملاً آشکار است. در آهنگ‌های وی، وزن‌های غزل، رباعی و مثنوی فارسی به‌طور عمیقی بازتاب یافته‌اند. تحت تأثیر وزن‌های فارسی، نذرالاسلام در آهنگ‌های خود هماهنگی شگفت‌انگیزی میان لحن و شعر ایجاد کرده است که به غنای موسیقی بنگالی افزوده است. به این ترتیب، در آثار وی هم زیبایی شعر و هم زیبایی لحن موسیقی به‌طور همزمان نمایان می‌شود.

در اشعار نذرالاسلام، تأثیر بسیاری از وزن‌های شعری فارسی قابل مشاهده است. در زیر چند نمونه از این وزن‌ها آورده شده است که نذرالاسلام در اشعار خود از آنها استفاده کرده است.

۱. فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن فاعلاتن

- - u - - -u - - - u - - -u -

خامسا هانس فانس حاسته پر ان چای

دیرگها نیشواس ،امنی های های

نای ر نای آش باجلو بدونای

متها آشواسه کرندن اوچسواس

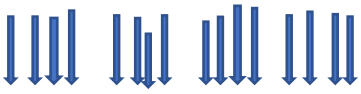
খামসা হাঁস ফাঁস্ হাসতে প্রাণ চায়

দীর্ঘ নিশ্বাস, অমনি হায় হায়

নাই রে নাই আশ বাজলো বেদনায়

মিথ্যা আশ্বাসে ক্রন্দন-উচ্ছ্বাস।

۲. فعولن فعولن فعولن فعولن

– –u– – –u– – –u– – – u–

کلس- جل! رینیک ژین

آبر بل ژینیک رین

چهلت چهل بلوک فین

چهلت چهل کانکن مل

কলস-জল! রিনিক্ ঝিণ

আবার বল্- ঝিনিক রিণ

ছলাৎ ছল্ বলুক ফিন্

ছলাৎ ছল্! কাঁকন মল।

۳. مستفعلن فعلن مستفعلن فعلن

- u - - - uu - u - - - uu

کن بن امون بلبل بهرمر

شام- شوبهای بن بیهاگ

پران من جورای چنچل امون

چکه دوبای؟ ار کوتهای؟

কোন্ বন্ এমন বুলবুল্ ভ্রমর

শ্যাম-শোভায় বন-বিহগ

প্রাণ মন জুড়ায়, চঞ্চল এমন

চোখ ডুবায়? আর কোথায়?

۴. مستفعلن مستفعلن مستفعلن مستفعلن

- u - - -u - - - u - - - u - -

بیلکول ندیر برشار ماتان

من آج آدهیر پران اون مادان

چهل چهل دوتیر جهانجهر کاندان

چنچل آتهیر شان شان گتیر

বিলকুল নদীর বর্ষার মাতন
মন্ আজ অধীর, প্রাণ উন্মাদন
ছল্ চল্ দূতীর ঝঞ্চার কাঁদন
চঞ্চল অথীর শন্ শন্ গতির

«سنگوپتا،۱۹۷۶م : ۲۱۸-۲۲۱»

واژه‌های به کار رفته در موسیقی قاضی نذرالاسلام

تنوع زبانی و عمق شعری در موسیقی نذرالاسلام یکی از ویژگی‌های برجسته سبک او به شمار می‌رود. در ترانه‌های وی، علاوه بر زبان بنگالی، واژگان فارسی، عربی و اردو نیز به‌طور قابل توجهی به کار رفته است. ویژگی‌های روحانی و دلنشین زبان فارسی در موسیقی نذرالاسلام سبب شده است که مفاهیمی مانند عشق، غم، اعتراض و انسانیت به شیوه‌ای متفاوت و تأثیرگذار بیان شده است. در این مقاله،۱۰ ترانه از میان آثار موسیقایی نذرالاسلام به‌صورت انتخابی مورد بررسی قرار گرفته و واژگان فارسی به‌کاررفته در این ترانه‌ها استخراج و به‌صورت فهرستی ارائه شده است.

ترانه های قاضی نذرالاسلام	واژه های فارسی
پیئو شراب پیئو---- (পিও শারাব পিও----) (مجموعه کامل آثار نذرالاسلام ، شماره - ۲)	شراب (شاراب)، گور (গোর)، گل (গুল)، حوری (হুরী)، باقی(বাকি) ، آواز(আওয়াজ)
کنن گیری سیندهو-پار فیرنو پتهیک دش-ویدش---- (কানন গিরি সিন্ধু-পার ফিরনু পথিক দেশ-বিদেশ---) (همان، شماره - ۳)	جمشید (জামশিদ)، جلسه (জলসা)، بهرام (বাহরাম)، آرام (আরাম)
اج بادِ کال اسبه کینا کِجانِ بهائی کِجانِ--- (آج বাদে কাল আসবে কিনা কে জানে ভাই কে জানে----)	بعد (বাদ) ، بی دل (বি-দেল)، شراب (শারাব)، دیوانه (দীওয়ানা) ، مست (মসত্)

(همان، شماره - ۴)	
تارون پرمیک! پرنائی-بدن جاناو جاناو بی-دل پریای- (তরুণ প্রেমিক! প্রণয়-বেদন জানাও জানাও বে-দিল প্রিয়ায়----) (همان، شماره -۵)	بی دل (بی-দেল) ، هزار (হাজার)، کعبه(কাবা) ، مسجد (মসজিদ) ، سایه (ছায়া)، دل (দিল)، روشن (রৌশন)، خدا (খোদা)، خانه (খানা)
زدین لبُ بدای دهرا چهاری، پریه---- (যেদিন ল'ব বিদায় ধরা ছাড়ি', প্রিয়ে---!) (همان، شماره - ۶)	شرابی (শারাবী)، جمشیدی (জমশেদী)، غزل (গজল)، گور (গোর)، شرابخانه (শারাবখানা)، روز (রোজ)، قیامت(কিয়ামত) ، تازه (তাজা) ، خوشبو (খুশবু)
کن ماتیتِ امَر کایا---- (কোন মাটিতে আমার কায়া----) (همان، شماره - ۷)	مسجد (মসজিদ)، در(দোর)، کافر (কাফের)، درویش (দরবেশ)، بد (বদ)، نصیب (নসীব)، بهشت (বেহেশত)، دین (দীন)، دنیا (দুনিয়া)، شراب (শারাব)
ر آبوده! شونیو شودهو شونیو دهولُ متی دهرا---- (রে অবোধ! শূন্য শুধু শূন্য ধূলো মাটি ধরা----) (همان، شماره -۸)	شراب (শারাব)، گلاب (গোলাব)
ارو نوتن نوتنترُ شوناو گیتی گانِوالا---- (আরো নূতন নূতনতর শোনাও গীতি গানেওয়ালা----) (همان، شماره - ۹)	تازه (তাজা)، شراب (শারাব)، ابخوری (আবখোরা)، ساقی (সাকী)، سایه (ছায়া)، حافظ (জ)حافظ (দিল)
امرَ پانِر نِشار پاگُل، لال شرابِ بهار گلاس---- (আমরা পানের নেশার পাগল, লাল শারাবে ভর গেলাস-) (همان، شماره - ۱۰)	شراب (শারাব)، ساقی (সাকী)، شرابخانه (শারাবখানা) صوفی (সুফী)، خوش نصیب (খোশ-নসীব)، حافظ (হাফিজ)
چل! چل! چل---- (চল্! চল্! চল্----) (همان، شماره - ۲۱)	نو-جوان (নৌ-জোয়ান)، شهیدی (শহীদী)، عید (ঈদ)، خیالی (খোয়ালি)، پادشاهی (বাদশাহি)، مسافر (মুসাফির) تخت-طاووس (তাখত-তাউস)، بیهوش (বেহুঁশ)، تاجمحل (তাজমহল)

یکی از ویژگی‌های مهم ترانه‌های نذرالاسلام، استفاده زیبا از واژه‌های فارسی است. واژه‌های فارسی با آهنگ و لطافت خود، ترانه‌های او را هم دلنشین‌تر و هم پرمعناتر کرده‌اند.

نتیجه گیری

در ترانه‌های قاضی نذرالاسلام، واژه‌ها، تعبیرها و اندیشه‌های فارسی نقش مهمی دارند. این عناصر تنها برای زیبایی زبان به کار نرفته‌اند، بلکه وسیله‌ای برای بیان احساسات، مفاهیم معنوی، عرفانی و فلسفی و همچنین پیام‌های عمیق انسانی هستند. بررسی ۱۰ ترانه منتخب نشان می‌دهد که نذرالاسلام با استفاده از واژه‌ها و اندیشه‌های فارسی، زبان و بیان موسیقایی خود را غنی‌تر کرده و میان فرهنگ بنگالی و فرهنگ ایرانی پیوندی هنری و معنوی ایجاد کرده است. این تأثیر نشان می‌دهد که حضور عناصر فارسی در موسیقی نذرالاسلام تنها یک ویژگی زبانی نیست، بلکه بخشی از بیان فکری و هنری وی به شمار می‌رود.

این پژوهش دارای برخی محدودیت‌ها نیز هست. در این تحقیق تنها ۱۰ ترانه منتخب بررسی شده و بررسی همه ترانه‌های نذرالاسلام در محدوده این پژوهش نبوده است. همچنین، تمرکز اصلی پژوهش بر واژگان، تعبیرها و مفاهیم فارسی بوده و جنبه‌های موسیقایی مانند آهنگ، دستگاه و ریتم به‌طور گسترده بررسی نشده‌اند. بنابراین، بررسی تعداد بیشتری از ترانه‌های نذرالاسلام و مطالعه جنبه‌های مختلف موسیقایی و فرهنگی آن‌ها می‌تواند در پژوهش‌های آینده انجام شود. چنین پژوهش‌هایی می‌تواند به شناخت بهتر تأثیر زبان، فرهنگ و ادبیات ایران بر ادبیات و موسیقی بنگال کمک کند.

منابع و مآخذ

۱. اسلام، قاضی نذرُل. (۱۹۶۶م). *نذرُل رچَنبلی* (به زبان بنگالی)، هییت توسعه زبان بنگالی مرکزی، داکا.

۲. الدّین، کمال. (۲۰۲۳ م). *نذرُل و حافظرِ کُبیتَ* (به زبان بنگالی)، بنگلابازار، داکا، بنگلادش.

۳. بلخی، مولانا جلال الدین محمد. (۱۳۷۳ش). *مثنوی معنوی*، مؤسس انتشارات نگاه، تهران، داکا.

۴. پانوف، ایوا. (۱۳۷۷ش). *رباعیات حکیم عمر خیام نیشابوری* ،تهران، میدان بهارستان وزرات فرهنگ و ارشاد اسلامی.
۵. توتونچیان، الهی. (۱۳۷۳م). *آشنایی با عروض و قافیه*، پایاکرج، تهران.
۶. دتّا، دوابراتا. (۱۹۸۳م). *سنگیت تنّتو* (به زبان بنگالی)، کلکته، هند.
۷. رفیق الاسلام. (۱۳۸۹ب). *قاضی نذر الاسلام: جیبُن و کُبیتَ* (به زبان بنگالی)، برادران مالیک، داکا، بنگلادش.
۸. سنگوپتا، بندهن. (۱۹۷۶م). *نذرُل کَتّگیتی: بیچیترُ و موَلون* (به زبان بنگالی)، کلکته ،هند.
۹. سید، عبدالمنان. (۱۹۹۶م). *شرستهٔ نذرُل* (به زبان بنگالی)، داکا، بنگلادش.
۱۰. شیرازی، محمّد حافظ. (۱۳۷۴ش). دیوان خواجه شمس الدین، تهران، ایران .
۱۱. گوپتا، سوشیلکومار. (۱۳۶۷ب). *نذرُل چاریتاماناس* (به زبان بنگالی)، کتابخانه هند، کلکته.
۱۲. گوش، شامبونات. (۱۳۸۴ب). *نذرُل گیتیر نَنَ دیک* (به زبان بنگالی)، ناشران بنگال، کلکته.
۱۳. مجموعه کامل آثار نذرالاسلام جلد سوم، ۱۹۷۰
۱۴. میتر، آشوک کومار. (۱۹۶۹م). *نذرول پُرتیبهَ پریچیتی* (به زبان بنگالی) ،داکا،بنگلادش.

مجله

۱. اشرف، ریتا. (۲۰۲۰م). *موسلیم وایتیزّ و نذرُل سَحیتّ* (به زبان بنگالی)، مجله اندیشه‌های یکپارچه بنگلادش.
۲. الرشید، محمد ممیت: *ترجمه‌های بنگالی رباعیات عمر خیام و چالش‌های آن*، (۱۴۰۲)، مجله مطالعات ایرانی اسلامی، دوره ۱۳، شماره ۲، صفحه ۱-۳۰ DOI: 10.30484/JII.2023.3101
۳. *الور بانیباه نذرالاسلام* ، تاریخ چاپ و محل ناپیدا است.
۴. چودوری، عبد الموکیت. (۱۳۸۴ب). *شش سلام*، مجله نذرُل آکادمی.
۵. چاتّپادهای، پرنُتُ. (...). *قاضی نذرُل*، تاریخ چاپ و محل ناپیدا است.

منابع انترنت

1. Hasan, 2021, wikipedia.org
2. nazrulinstitute.com
3. nazrulgeeti.com
4. Sen, *Nazrul Islam: Childhood, education, work and married life*, 2024, progotirbangla.com
5. Sher e Ganayi,?, wikipedia.org